

Endülüs'te Siyaset-Ekonomi İlişkisi: Ticari Hayatın Gerileme Süreci

Relationship Between Politics and Economy in Andalusia: The Course of Decline of Commercial Life

Mehmet Ali Yavuz

Arş. Gör., Necmettin Erbakan Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi Anabilim Dalı,
Konya / Türkiye

Res. Asist., Necmettin Erbakan University, Faculty of Theology, Islamic History Department,
Konya / Türkiye

maliyavuzz@outlook.com | <https://orcid.org/0000-0001-9125-9058>

Article Type / Makale Tipi

Research Article / Araştırma Makalesi

DOI: <https://doi.org/10.31591/istem.1283546>

Article Information / Makale Bilgisi

Received / Geliş Tarihi: 14.04.2023

Accepted / Kabul Tarihi: 25.06.2023

Published / Yayın Tarihi: 30.06.2023

Cite as / Atıf: Yavuz, Mehmet Ali. "Endülüs'te Siyaset-Ekonomi İlişkisi: Ticari Hayatın Gerileme Süreci". *Istem* 41 (2023), 139-158.

Plagiarism / İntihal: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software. / Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Copyright / Telif Hakkı: "This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0) / Bu makale Creative Commons Atıf-GayriTicari- 4.0 (CC BY-NC 4.0) Uluslar arası Lisansı altında lisanslanmıştır."

Endülüs'te Siyaset-Ekonomi İlişkisi: Ticari Hayatın Gerileme Süreci

Öz

Endülüs'ün Müslümanlar tarafından fethi bölge açısından çeşitli değişimlere sahne oldu. Bu değişimler siyasi, ekonomik ve sosyal süreçlere yansımıştır. I. Abdurrahman'dan itibaren merkezileşme çabaları, III. Abdurrahman'ın güçlü bir halifelik sistemi kurması, doğu-batı ekseninde devlete saygınlık kazandırması dolaylı yoldan ekonomiyi güçlendiren etmenlerdir. Emeviler'in sulama sistemleri geliştirmeleri, marjinal faydası yüksek ürünler üretmeleri bu noktada ayrıca dikkat edilmesi gereken hususlardır. Endülüs Emevilerinin tarih sahnesinden kopuşuyla ortaya çıkan siyasi otonomlar Mülükü't-Tavâif dönemi olarak adlandırılır. Ortaya çıkan mahalli yapıların birbirleri ile olan rekabetleri onları Hristiyan devletler ile ittifak yapmaya zorladı. Hristiyan devletlerle ittifak kuran taraf çeşitli haraçları ödemeye mahkûm oldu. Bu ittifaklara karşı kaybeden taraf ise topraklarından Hristiyanlara pay vermek zorunda kaldı. Bu dönem sonrasında Kuzey Afrika kökenli devletlerin Endülüs'ü himayesiyle yeni bir süreç ortaya çıktı. Murâbitlar bölgeye hâkim oldu. Murâbitların ünlü hükümdarı Yûsuf b. Taşfîn'in başarılı ekonomik politikalar yürüttüğü anlaşılmaktadır. Fakat bu süreç uzun sürmedi. Kuzey Afrika'da yaşanan siyasi gerilimler Murâbitların odağının Endülüs topraklarından kaymasına sebep oldu. Vergiler yeniden halkın sırtına yüklendi. Muvahhidler dönemi de ekonomik sahada vaatkâr bir seyir izlemedi. Hem Hristiyan reconquista hareketiyle hem de Haçlı Seferlerinin ekonomik yaptırımlarıyla bölge her anlamda zayıfladı. Reconquistanın ilerlemesiyle ele geçirilen şehirlerde tüccar ve çiftçi sınıfı sürgün edildi. Mayorka, Minorca gibi çeşitli kritik noktaların kaybedilmesiyle Akdeniz bölgesinin ticari konsensüsü değişime uğradı. Bu gerilemeler sonucunda ticaret uluslararası alandan bölgesel üretime doğru bir seyir takip etti.

Anahtar Kelimeler: İslam Tarihi, Akdeniz, Endülüs, Ticaret, Siyaset.

Relationship Between Politics and Economy in Andalusia: The Course of Decline of Commercial Life

Abstract

The conquest of Andalusia by the Muslims witnessed various changes in the region. These changes were reflected in political, economic and social processes. The centralisation efforts starting from Abdurrahman I, Abdurrahman III's establishment of a strong caliphate system and the state's gaining prestige in the east-west axis were the factors indirectly that strengthened the economy. Their development of irrigation systems and produce products with a high marginal utility are issues that should be considered at this point. The political autonomy that emerged with the break of the Andalusian Umayyads from the stage of history is called the Muluq al-Tawaif period. Their rivalry with the emerging local dominance forced them to ally themselves with the Christian states. The party allied with the Christian states was sentenced to pay various tributes. The losing side against these alliances had to give a share of their lands to the Christians. After this period, a new process emerged with the protection of Andalusia by the states of North African origin. The Almoravids dominated the region. It is understood that the famous leader of the Almoravids Yûsuf b. Tashfîn carried out successful economic policies. But this process did not last long. Political tensions in North Africa caused the Almoravids to shift their focus from Andalusia. Taxes are again levied on people. The Almohad period did not follow a promising course in the economic field either. The region was weakened in every sense, both by the Christian reconquista movement and by the economic sanctions of the Crusades. The merchant and farmer class were exiled in the cities captured by the advance of the Reconquista. The commercial consensus of the Mediterranean region has changed with the loss of various critical points such as Majorca and Menorca. As a result of these regressions, trade followed a course from international to regional production.

Keywords: Islamic History, Mediterranean, Al-Andalus, Commerce, Politics.

Giriş

İslam coğrafyacıları Endülüs yarımadasını kayıp bir cennet olarak tasvir ederler (el-Firdevsü'l-Mefkud). IX.-XI. yüzyıllar arasında yarımadaya gelen bazı coğrafyacılar, bölgenin coğrafi özelliklerini, ticari hacimlerini, ticaret yollarını, para birimlerini, tüccarların hüviyetini kısacası ekonomik topoğrafyasını eserlerine almışlardır. Endülüs Emevileri Devleti'nin iktidarda olduğu bu zaman diliminde ticari hayat bolluk ve bereketiyle temayüz eder. Ticari verimin elde edilmesinde takip edilen mâli sistemler var mıdır? Bölgenin fiziki şartları ve komşu devletlerle olan ticari ilişkilerinin bu verimlilikte rolü nedir? Dikkat edilmesi gereken bir diğer soru ise şudur: bu verimliliğin nedenini tek bir sebebe indirgemek mümkün müdür?

Bilindiği üzere tarihi süreçte ticari verimlilik uzun sürmedi. Endülüs Müslümanları fetihten yıkılışa kadar geçen süreçte bazı devletlerle mücadele etmek durumundaydı.¹ Bu mücadelenin sonunda Reconquista hareketinin güç kazanması Endülüs coğrafyasında krizlerin yoğunlaşmasına sebep oldu. Süreci dönüm noktalarıyla ifade etmek gerekirse Mülûkü't-tavâif dönemi 1031-1090 siyasi buhranlarla geçti. Bu dönemin en önemli olayı 478/1085 yılında Tuleytula'nın kaybedilmesi idi. Hâkim bölgesel siyasi algıya göre İspanya'yı elde etmenin yolu Tuleytula'ya hâkim olmaktı. Bu olay üzerine bazı emirler bu kaybın yarattığı endişeyle Murâbit sultanlarından yardım talep ettiler. Endülüs'ün sosyal yaşamından, din anlayışına kadar birçok değişime etki eden Murâbitlar ve devamında gelen Muvahhidler dönemlerinde kısmen Reconquista saldırıları yavaşladı fakat tamamen ortadan kalkmadı. İkâb Savaşı'nda 609/1212 yaşanan hezimet sonrası Endülüslüler arka arkaya darbe aldı. Bu aşamadan sonra Mâride, Mürsiye, Kurtuba, Belensiye, İşbîliye gibi merkez şehirler Hristiyanlar tarafından ele geçirildi.² Savaş ekonomiye çeşitli yollarla kazanç getirebilir. Yahut ilave kayıpları ortaya çıkarır.³ Yıkılış sürecinde yapılan savaşlar Endülüs'e ilave kayıplar getirdi. XIII. yüzyılın başından sonuna kadar yenilgi kesinleşti. Güç dengeleri Hristiyan krallıklar lehine değişiklik gösterdi. Gerek çeşitli evlilikler yoluyla gerekse haçlı ruhuyla birleşen⁴ Aragon, Kastilya-Leon krallıkları ile Portekiz bu dönemde Müslümanlara karşı kurdukları ittifaklarla başarılar elde ettiler. Sonucunda Endülüs coğrafyasında sadece siyasi değil aynı zamanda sosyal ve ekonomik⁵ problemler belirginleşti.

¹ Fetih süreci hakkında detaylı bilgi için bk: İsmail Hakkı Atçeken, "Endülüs Fâtihlerinden Mûsâ b. Nusayr'ın Akibeti", *Milel ve Nihal İnang, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi* 12/1 (2015), 9.

² Mehmet Özdemir, "Muvahhidler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yay., 2020), 31/410-412.

³ Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2009), 217.

⁴ Joseph F. O'Callaghan, *A History of Medieval Spain* (Ithaca: Cornell University Press, 1983), 345.

⁵ Annales tarihçileri tarihi olayların tek yönlü olmadığını ifade ederler. Onlara göre tarih, geçmişten geleceğe akan tek boyutlu bir zaman değildir. Dahası çok katmanlıdır. Dolayısıyla geçmiş sadece siyasi yönüyle değil, sosyal, kültürel ve ekonomik boyutlarıyla bir bütündür. Bu konuda daha detaylı bilgi için bk: John Tosh, *Tarihin Peşinde*, çev. Özden Arıkan (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt, 2013), 92; Lynn Hunt, *Küresel Çağda Tarih Yazmak*, çev. Erdem Kayserilioğlu (İstanbul: Küre Yayınları, 2021), 22-23;

Siyasi gelişmeler neticesinde Endülüs ekonomisi, X.-XIII. yüzyıllar perspektifinde birbirinden farklı trendler gösteren iki dönem olarak düşünülebilir. İlk dönem genel bir yayılma, gelişme eğilimi gösterir ayrıca uluslararası boyutuyla Akdeniz ticaretini kuşatıcı özelliktedir. İkinci dönem ise daralma ve buhran belirtile-riyle temayüz eder. Siyasi gerileme ile ekonomik daralmanın aynı trendi göstermesi, iki olgu arasındaki bağlantıları düşünmeye değer bir problem sahası haline getirmektedir. Burada anlamlı olan bir başka soru ise şudur: Siyasi gelişmeler ile ekonominin durumu paralel ilerlemekte ise siyasi gerileme dönemlerinde Endülüs'ün uluslararası ticareti nasıl bir görünüm kazandı?

Ticari değişime etki eden siyasi olayları süreç merkezli ve dönem eksenli⁶ takip etmek, ilişkileri daha berrak biçimde yorumlama imkânı sağlamaktadır. Söz konusu ilişkiler ekseninde bu yazı, Endülüs'ün X.-XIII. yüzyıllar arasında ticari hayatında meydana gelen değişimin sinopsisini ortaya çıkarmaya odaklanmaktadır. Ayrıca Endülüs ticari hayatında gelişme ve gerileme parametrelerini tespit etmeyi amaçlamaktadır.

1. IX.-X. Yüzyılda Endülüs Ticaretinin Uluslararası Boyutu

Endülüs ticaretinin daralma sürecini anlamlandırmak için uluslararası boyutunu ortaya çıkarmak gerekir. Bu durumda ticari hayatın gelişim süreci oldukça önemlidir. Avrupa topraklarındaki seyrüseferi yaklaşık yedi asır süren Endülüs, nefis bir yarımada olarak tasvir edilir.⁷ Bu tasvir coğrafi eserlerde ön plana çıkmaktadır. Nefis kavramı, Endülüs coğrafyasının nehirleri, dağları, şehir yerleşimleri, ekonomik zenginlikleri, müreffeh yaşam koşullarını içermektedir. İbn Havkal, yarımada'nın çoğu yerinde akarsu, ağaç, meyve, ucuzluk, rahatlık, zenginlik olduğunu ifade ederek bu duruma dikkat çekmektedir.⁸ Coğrafi eserlerin dikkat çekici bir yönü de müelliflerin birçoğunun Endülüs'e olan ziyaretlerinin veya yaşadıkları zaman diliminin Endülüs Emevileri dönemine 138/756-422/1031 ya da Mülûkü't-tavâif döneminin ilk yıllarına 422/1031-482/1090 tesadüf gelmesidir. Örneğin, Muhammed b. Ahmed el-Makdisî 390/1000, Ebü'l-Kâsım Muhammed İbn Havkal X. Yüzyıl, Ebû İshâk İbrâhîm b. Muhammed el-İstahrî 340/951-952, Ebü'l-Kâsım Ubeydullâh b. Abdillâh b. Hurdâzbih 300/912-913, Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. Abdillâh el-İdrîsî 560/1165. Bilindiği üzere Endülüs Emevileri, I. Abdurrahman'ın iktidarı ele geçirmesiyle tarih sahnesine çıktı 172/788. Devam

→

Fernand Braudel, *Tarih Üzerine Yazılar*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay (Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2020), 10; Peter Burke, *Annales Okulu: Fransız Tarih Devrimi*, çev. Mehmet Küçük (İstanbul: Doğu Batı Yayınları, 2014), 47-53.

⁶ Jacques Le Goff, *Tarihi Dönemlere Ayırmak Şart mı?* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2020), 103.

⁷ Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed Makdisî, *Ahsenü't-tekâsîm fî ma'rifeti'l-ekâlîm* (Beyrut: Darü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1992), 181; Ebü'l-Kâsım Muhammed b. Havkal el-Bağdadî İbn Havkal, *Sûretü'l-arz* (Beyrut: Dâru Mektebeti'l- Hayât, 1996), 104.

⁸ İbn Havkal, *Sûretü'l-arz*, 109.

eden süreç genel kabule göre Endülüs'ün zirve dönemi olarak kabul edilir. II. Abdurrahman 206/822-236/852 hem siyasi hem de ekonomik tehditlere karşı koyan bir halifeydi.⁹ III. Abdurrahman 299/912-349/961 dönemi hem kültür ve medeniyetin hem siyasi başarıların yükselişe geçtiği hatta zirvede olduğu bir dönemdi. Aynı zamanda halife çevresindeki krallıkları ekonomik gücü ile adeta gölgede bıraktı.¹⁰ Bir parantez açmak gerekirse bu dönem Kuzey Afrika ile ilişkiler olumlu seyretmekteydi. İç politikada İbn Hafsûn gibi ciddi isyanlar patlak vermişti. Dışta Hristiyan krallıklarla yaşanan mücadeleler oldukça hareketliydi.¹¹ Tüm bu karmaşaya karşı kudretli halife galip çıkmıştı. III. Abdurrahman sonrasında iktidara gelen Endülüs Emevi halifeleri de benzer şekilde başarılı yönetim sergilemişlerdi. Ticari açıdan ise onların kurduğu sistemler kendi zamanlarını aşan bir hüviyete sahipti.

Bu dönemde ekonominin önemli bir bölümünü tarım oluşturuyordu. Endüslü Müslümanlar bölgede tarım konusunda başarılarıyla ün kazandılar.¹² Ürün rotasyonunu başlatarak pirinç, pamuk gibi bölgede hiç yetişmesi beklenmeyen her türlü meyve ve sebze yetiştirdiler.¹³ Ağaçlara şurup enjekte etme yöntemiyle dünyanın geri kalanına daha tatlı meyveler sundular. Tarımsal faaliyetlerin devamlılığı için sulama sistemlerinin gelişmesi hayati öneme sahipti. Endülüs halkı, Roma ve Vizigotlardan kalan sistemleri Orta Doğu'da edindikleri tecrübelerle geliştirdiler.¹⁴ Sulamanın gelişmesiyle birlikte çeşitli ürünler İspanya'da yetişmeye başladı.¹⁵ Zeytin, incir, şeftali, kayısı ve salatalık gibi ürünler Hristiyan Avrupa'da bilinmemesine rağmen Endülüs'te yaygındı.¹⁶ Ayrıca sulama yöntemlerini geniş alanlarda kullandılar.¹⁷ Böylece tarım ürünlerinin ihracatının önü açıldı. Bu yargıyı tahminden öteye geçirecek bir rivayete göre, III. Abdurrahman, gemilere saldırı düzenleyen Mayorka ve Minorka adalarını fethetmiştir. Bu sırada gemiler ticari seferdeydiler.¹⁸ Bu durumda sulama sistemlerinin gelişmesi ve tarımsal verimliliğin sağlanmasıyla Endülüs ürünlerinin uluslararası ticarete konu olduğunu ifade

⁹ Bu dönemde meydana gelen Viking saldırıları Endülüs liman şehirlerini dolayısıyla uluslararası ticari yapıyı tehdit eder hale gelmişti. II. Abdurrahman İşbiliye'ye sur inşa etmiş, çeşitli şehirlerin kalelerini tahkim ettirerek ribatlar kurduşturmuştur. Bu hem bölge halkını hem de ekonomik yapıları koruma amacı taşımaktaydı. Bk: Ali Dadan, "Tarihte İslam Dünyasını Hedef Alan Viking Saldırıları", *İSTEM* 25 (2016), 111-124.

¹⁰ Hugh Kennedy, *Muslim Spain and Portugal: A Political History of al-Andalus* (New York: Routledge, 2014), 106.

¹¹ Hakkı Dursun Yıldız, "Abdurrahman III", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yay., 1988), 1/152-155.

¹² Lindsey Marie Vaughan, "Convivencia: Christians, Jews and Muslims in Medieval Spain", *Tennessee Research and Creative Exchange*, (2003), 17; Montgomery Watt, *The Influence of Islam on Medieval Europe* (Edinburgh: Edinburgh University Press, ts.), 22.

¹³ Vaughan, "Convivencia", 18.; Watt, *The Influence*, 22.

¹⁴ Watt, *The Influence*, 22.

¹⁵ Kennedy, *Muslim Spain*, 107.

¹⁶ Vaughan, "Convivencia", 18.

¹⁷ Kennedy, *Muslim Spain*, 107.

¹⁸ Abdurrahman Ali Hacci, *Endülüs Tarihi İslami Fetihten Gırnata'nın Düşüşüne Kadar (711-1492)*, çev. Kadir Kinar (İstanbul: İlk Harf Yayınevi, 2017), 342.

etmek mümkündür. Siyasi hâkimiyet, ekonomik gelişimin seyrini olumlu yönde etkilemişti.

Tarımsal üretimin had safhada olduğu bu dönemde Endülüs çiftçileri marjinal faydası yüksek ürünler ürettiler. Bu durum bölgesel faaliyetlerin uluslararası ticarete dönüşümünü sağlayan bir etmendi. Endülüs'ün mamur şehirlerinde üretilen malların ticari değer kazanması birçok süreci içinde barındırır. Şehirde üretilen malların, tüccarlar tarafından alım satıma değer görülmesi, akabinde kara ve deniz yollarıyla ticari hareketliliğin oluşması, Akdeniz bölgesiyle geliştirilen siyasi-ekonomik ilişkiler, kullanılan para birimleri ve tüccarların hüviyeti bu süreçlerdendir.

1.1. Bölgesel Üretimlerin Uluslararası Pazarlara Ulaşması

Endülüs Emevileri döneminde şehirlerde yapılan tarımsal ve ticari faaliyetlere ayrı parantez açmak gerekir. Başkent Kurtuba'nın merkezinde bir camisi ve pazarları vardı. Kendine has özellikleri olan, ticareti canlı, önemli avantajlar sağlayan bir şehirdi ve Bağdat ile kıyaslanıyordu.¹⁹ Ceyyân bölgesi üzüm bağları, zeytinliklerin²⁰ yanı sıra ipek üretimiyle meşhurdu.²¹ Ayrıca bölgede yer alan değirmenler un ihtiyacını karşılıyordu.²² Bir diğer önemli şehir olan İsbiliye'nin nehirlerinde avcılık faaliyetleri yapılırdı. Balık çeşitliliği fazlaydı.²³ Şehirde üretilen zeytinyağı kara ve deniz yoluyla her yere ihraç edilirken, pamuk Afrika ve Sicilmâse tarafında ilgi görmekteydi. Bu pamuk dokumacılıkta kullanılmaktaydı.²⁴ Meriye'de yine ipek dokunurdu. Bunlar arasında özel elbiseler, taçlı perdeler, baş örtüleri, gibi çeşitler mevcuttu. Ayrıca bakır, demir kaplar imal edilirdi. Meriye'ye, İskenderiye ve Şam'dan gemiler ticaret için gelmekteydi.²⁵ Dolayısıyla ticari faaliyetlerin yoğun olduğu şehirlerden birisiydi. Mürsiye ve Meriye arasında yer alan nahiyelerde, çarşılar, rabazlar vardı. Buralarda baharatlar ve çeşitli madenler imal edilir ve birçok yere ihracatı yapılırdı.²⁶ Aynı şekilde Tuleytula dağları da maden yönünden zengin.²⁷ Mâleka'nın ticarethaneleri çoktu. Burada yetişen incir Mısır, Şam, Irak bazen de Hindistan'a kadar ulaşırdı.²⁸ Mısır, Irak ve Şam'dan gelen mallarda önce Mâleka'da toplanır oradan dağıtımı yapılırdı.²⁹ Ayrıca şehirde kılıç sapı üretilirdi.³⁰

¹⁹ Makdisî, *Ahsenü't-tekâsîm*, 187-188.

²⁰ Makdisî, *Ahsenü't-tekâsîm*, 188.

²¹ İdrisî Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. Abdillâh b. İdrîs eş-Şerîf es-Sebtî es-Sıkkîlî el-, *Nüzhetü'l-müştekâ fi ihtirâki'l-afâk*. (Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Diniyye, 2002), 568.

²² Makdisî, *Ahsenü't-tekâsîm*, 187-188.

²³ Hacci, *Endülüs Tarihi*, 409.

²⁴ Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. Abdillâh b. Abdilmün'im es-Sanhâcî Himyerî, *Ravzü'l-mi'târ fi haberî'l-aktâr*. (Beyrut: Mektebetü Lübnan, 1975), 59.

²⁵ İdrisî, *Nüzhe*, 562-563.

²⁶ İdrisî, *Nüzhe*, 561.

²⁷ İdrisî, *Nüzhe*, 552.

²⁸ İdrisî, *Nüzhe*, 570.

²⁹ Himyerî, *Ravzü'l-mi'târ*, 517.

³⁰ Ebû İshâk İbrâhîm b. Muhammed el-Fârisî İstahrî, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik* (Leiden: Brill, 1967),

Satubar Nehri büyük olup üzerinden gemiler geçirdi. Etrafı çam ormanlarıyla kaplıydı. Burada gemi imal edilirdi. Yebûra'da buğdayı, eti ve bakliyatı ve ticareti bol bir bölgeydi.³¹ Ceziretü'l Hadrâ'nın içinde tersane vardı. Gemilerin kalktığı bir limana sahipti.³² Leble şehrinin nehri vardı ve bu nehirde ticaret mallarıyla yolculuk yapılırdı. Şelîş şehrinde demir madeni üretilirdi. Buraya gemilerin gidip geldiği bir tersane kurulmuştu.³³ Sierra Dağları'nda çok koyun ve sığır vardı. Etrafa sevk edilirdi. Meğânim Köyü'nün dağlarından çıkan bir madde Mısır, Irak ve Anadolu coğrafyasına gönderilirdi. Saç temizlemede etkiliydi.³⁴ Elbîra'nın ipeği diğer yerlere tercih edilirdi.³⁵ Vadi Hicâra'da çok safran yetişir etrafa sevk edilirdi.³⁶ Santa Maria'da yaldızlı porselenler üretilir etrafa sevk edilirdi. Şeleb şehrinde bol incir yetirdi. Daha çok Arap ülkelerine sevk edilirdi.³⁷ Lukant'ın mamur çarşılarından çevreye alfa otu gönderilirdi. Cencele şehrinde eşsiz yün halılar imal edilirdi.³⁸ Beziyâne köyünden etrafa çok balık gönderilirdi.³⁹ Bu bilgiler Endülüs ürünlerinin şehirden taşraya uzanan geniş bir üretim ağına sahip olduğuna işaret etmektedir.

Şehirlerde yapılan üretimin uluslararası ihracatta değer görmesi ayrı bir serüvendir. Bu serüveni anlamak için Endülüs'ün Akdeniz bölgesiyle ve hatta Çin'e kadar uzanan coğrafyayla ticari ilişkileri, Mağrib ile kurulan dostane ilişkiler,⁴⁰ Endülüs'te iş yapan tüccarların dini ve etnik kimlikleri, gemicilik gibi birçok alt faktörün bir bütün olarak düşünülmesi gerekmektedir. Endülüslüler başta Mağrib ve Fas gibi yakın bölgelerde ticaret limanları oluşturdular. Benzer amaçlarla Trablus'ta bir Endülüs ticaret kolonisi kurulmuştu.⁴¹ Barkâ şehrinde Sicilya'dan kaliteli giysiler, İfrikiye'den zeytinyağı, fıstık, ceviz, erik, sürahi, Fas'tan hurma ve diğer adını saydığımız maddeler, Endülüs'ten genellikle tekstil türü ürünler burada toplanırdı.⁴² Vahran⁴³ şehrinin Musa limanına Endülüslüler eşya getirip satar sonra zahire yüklerlerdi. Tenes şehri, Endülüslülerin ticaret için geldiği en büyük liman-

→

42.

³¹ İdrisî, *Nüzhe*, 535.

³² İdrisî, *Nüzhe*, 539.

³³ İdrisî, *Nüzhe*, 541-542.

³⁴ İdrisî, *Nüzhe*, 552.

³⁵ İstahrî, *el-Mesâlik*, 44.

³⁶ İdrisî, *Nüzhe*, 553.

³⁷ İdrisî, *Nüzhe*, 543.

³⁸ İdrisî, *Nüzhe*, 558-560.

³⁹ İdrisî, *Nüzhe*, 565. İdrisî'nin bölgeye ait verdiği bilgilerin Mülûkû't-Tavâif zamanında belki de ondan bir müddet sonra olduğu belirtilmelidir. Dolayısıyla bu üretim organizasyonunun sadece Endülüs Emevileri ile sınırlı olmadığı anlaşılmaktadır.

⁴⁰ Mağrib ile kurulan ilişkiler Endülüs için önemli bir ayrıntıdır. Bu yüzyıllarda birçok devlet Endülüs ile ilişkiler kurmuştur. Fakat coğrafi ve dini yakınlık diğer devletleri periferide tutarken, Mağrib'i Endülüs için merkezi bir konuma taşımıştır.

⁴¹ Olivia Remie Constable, "Muslim Merchants in Andalusi International Trade", *The Legacy of Muslim Spain*, ed. Salma Khadra Jayyusi (Leiden: Brill, 1992), 763.

⁴² Makdisî, *Ahsenü't-tekâsim*, 192.

⁴³ Vahran, Tenes ve Tabarka bölgeleri Mağrib'tedir. Endülüs'ün bu bölgelerle geliştirdiği ilişkilerin ticari boyutunu göstermektedir. Ayrıca Tenes şehrinde başka yerlere gitmeleri Akdeniz'e açılmak anlamına gelmektedir.

dı. Buradan diğer yerlere giderlerdi. Buranın sultanı gelip giden ticaret mallarından çok miktarda vergi alıyordu. Tabarka, Endülüslülerin eskiden uğradığı bir limandı. Tüccarlar akın ederdi.⁴⁴ Endülüs'ün uluslararası ticareti Mağrib ile sınırlı değildi. XI. yüzyıldan önce İran, Irak ve hatta Orta Asyalı tüccarlar Akdeniz'in mutab ziyaretçileriydiler.⁴⁵ Orta çağda Endülüs şehirleri, Akdeniz dünyasının tüm bölgelerinden gelen mallar ve tüccarlar için bir merkezdi. Endülüslüler uluslararası ticari işleyişin devamını sağlamak için pazarlar kurdular. Endülüs ve Mısır arasındaki ticarete dair birçok referans vardır. Endülüs'ten Tunus ve Mısır bölgesine ticaret amaçlı gemiler gelmekteydi.⁴⁶ Büyük bir ticaret gemisinin 343/955'te Mısır'a gönderildiği ve İskenderiye'den mal yükleyip Endülüs'e döndüğü ifade edilir.⁴⁷ V/XI. yüzyıl tüccarı, Kahire veya Tunus'tan Endülüs'e tarçın, buğday veya keten içeren bir kargo getirir, bu malları sattıktan sonra bir miktar ham ipek, kimyon, kâğıt ve mercan alarak doğuya dönerdi.⁴⁸ Akdeniz bölgesinin sosyal hayatı hakkında geniş bilgiler içeren *Kahire Genizası*, Mısır, Endülüs, Sicilya, Tunus, Libya ve Suriye'nin liman kentleri arasında kurulan ticari ilişkilere dikkat çeker.⁴⁹ Endülüslü tüccarlar Akdeniz vasıtasıyla uzak doğuya da ticaret yapıyorlardı. Mısır'da İskenderiye, Bizans'ta Konstantinapolis limanları sayesinde Endülüs'te üretilen mallar Hindistan ve Orta Asya pazarlarında kendine yer buluyordu.⁵⁰ Endülüs'te güzel bir kumaş dokunurdu. Bu kumaş Horasan'ın uzak noktalarına kadar götürülürdü. Endülüs'ün ticari serüveni Uzak Doğu, Akdeniz ülkeleri ve İslam toprakları ile sınırlı değildi. Batı ile ticari temaslar kurulmaktaydı. Yahudi ve Müslüman tüccarların ticaret yaptığı güney İspanyol pazarları, Akdeniz dünyasının her yerinden gelen çok çeşitli malları işleyen uluslararası market işlevi gördü. V/XI. yüzyılın ilk yarısı boyunca Endülüs, Batı Akdeniz ticaretinde bir arabulucu ve dağıtıcı rolü oynadı.⁵¹ Endülüs uygarlığı, Akdeniz'in kuru tarım, endüstri ve ticarete dayanan karmaşık ekonomisine uygun maddi alt yapıya sahipti.⁵²

Ezcümle ülkede marjinal faydası yüksek, rekabet gücüne sahip birçok malın kalitelisinin üretilmesi Endülüs'ü uluslararası ticarete talep edilen bir ülke konumuna getirdi. Gemicilik sektörünün gelişmesi⁵³ (ki halen bu literatürde Arapça isimlendirmelerin ağırlık kazandığı görülür), malların Çin'e Hindistan'a ulaşmasını

⁴⁴ İbn Havkal, *Sûretü'l-arz*, 76-79.

⁴⁵ Philip D. Curtin, *Cross-Cultural Trade in World History* (New York: Cambridge University Press, 1984), 114.

⁴⁶ Vaughan, "Convivencia", 17.

⁴⁷ Constable, "Muslim Merchants", 763.

⁴⁸ Constable, "Muslim Merchants", 767-768.

⁴⁹ S. D. Goitein, *A Mediterranean Society* (Los Angeles: California University Press, 1983), 4/ 2.

⁵⁰ Philip K. Hitti, *Siyasal ve Kültürel İslam Tarihi*, çev. Salih Tuğ (İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1989), 3/ 837.

⁵¹ Constable, "Muslim Merchants", 767.

⁵² Montgomery Watt - Pierre Cachia, *A History of Islamic Spain* (New York: Routledge, 2017), 118.

⁵³ Latin yelkenine sahip gemilerin Akdeniz'de kullanılmasının ve yaygınlaştırılmasının Araplar sayesinde olduğu ifade edilmiştir. Bu gemiler, rüzgâra karşı daha dirençlidir. Bu durum uzak mesafelere gitmesi için önemli bir olanak sağlamıştır. Detaylı bilgi için bk: Watt, *The Influence*, 20.

sağladı, Endülüs'ün sadece şehirlerinin değil köylerinin de bu üretimi gerçekleştirmesi ayrıca önemlidir. Mağrib'ten, Mısır'a, Tunus'a, Horasan'a Orta Asya'ya, Mekke'ye, Yemen'e ve hatta Avrupa'ya kadar malların hareket etmesi ticaretin küreselleşmesine katkı sundu. Emevilerin Hint Okyanusu'ndaki yahut Arap yarımadasındaki deneyimlerini Endülüs'e oradan Akdeniz'e aktarımı ticari işleyişe katkı sunmuş olabilir. Ayrıca bölgede Roma ve Vizigotlardan kalan sistemleri geliştirmeleri bu sürecin önemli bir ayrıntısıdır. İber yarımadasında sulama kanallarının Roma döneminden kaldığı bilinmektedir. Fakat o dönemde halk tabakalaşmasının sonucu olarak su imkanlarının soylulara tahsis edildiği düşünülmektedir. Endülüs'te ise sulama kanalları köylere kadar ulaştırılmıştır. Bu durum tarımsal ve ticari etkinliklerin artışına katkı sunmuş olmalıdır. Dolayısıyla Endülüs ticaretinin uluslararası boyuta ulaşmasını sağlayan karmaşık etmenler vardır. Bu durumu tek bir sebebe indirgemek oldukça yetersiz görünmektedir.

Akdeniz bölgesinde sağlanan ticari başarının yukarıda aktarılan hususlardan başka konsensüsleri içerdiğini ifade etmek gerekir. Tüccarlar arası ilişkiler ve kullanılan para birimleri bu noktada önem arz etmektedir. Endülüs'ün ticari ağına çeşitli din ve milletlerden tüccarların katılması uluslararası nitelik kazanmasına etki etti. Meriye, İşbiliye ve Mâleka'da Yahudi ve Hristiyan tüccarlar ticarete dahil di.⁵⁴ Yahudi tacirler, doğudan batıya ve batıdan doğuya kara hem deniz yollarını kullanarak, Mısır'a uğrarlar buradan Hindistan ve Çin'e kadar ulaşırlardı.⁵⁵ Mısır'dan gelen Yahudi bir tüccar İspanyol ortağına bir paket tıp malzemesi, keten ve inci hediye getirirken ondan safran, kırmızı boya ve kâğıt alarak İskenderiye'ye geri dönmüş olması mümkündür.⁵⁶ Kurulan ortaklıklar sonucunda bilgi ve tecrübe alışverişi de gerçekleşti. Örneğin Yahudiler, Müslümanlardan tarım ve bahçecilik konusunda birçok şey öğrendiler.⁵⁷ İtalyan tüccarlar Kurtuba derisi, tekstil, seramik ve zeytinyağı gibi yerel ürünler için Endülüs pazarlarına ticaret yapmaya gelmişlerdir.⁵⁸ Farklı dinler kadar farklı ırk ve mezheplerden tüccarlarda Endülüs'ü ziyaret ettiler. Mesela III. Abdurrahman'ın veziri Haşdây b. Şaprut yaşadığı dönemde bölgeye gelen tüccarların isimlerini not etmiştir. Bunlar arasında Mısır, Irak ve Horasan'dan gelen tüccarlar vardı. Ayrıca Şii İsmâilî tüccarlarda bölgeye gelmişlerdi.⁵⁹ Terâcim türü eserlerde de bölgeye gelen tüccarlara ait referanslar bulunmaktadır. İbnü'l-Farâdî, Ebû Ca'fer Zekeriya b. Bekr b. Ahmed el-Gassânî İbnü'l-Eşec, adında Mağribli bir tüccara atıfta bulunur. Endülüs'e ailesiyle birlikte göç eden bu kişi, Kurtuba'da ilim tahsili yapmıştı. Ancak, ilimden çok ticarete olan ilgisi

⁵⁴ Constable, "Muslim Merchants", 759.

⁵⁵ Ebü'l-Kâsım Ubeydullah b. Abdullah İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-memâlik* (Leiden: E.J. Brill, 1889), 153.

⁵⁶ Constable, "Muslim Merchants", 759.

⁵⁷ Vaughan, "Convivencia", 18.

⁵⁸ Constable, "Muslim Merchants", 759.

⁵⁹ Constable, "Muslim Merchants", 60.

yoğunlaşınca tüccar olarak burada işlerini yürüttü.⁶⁰ Her bölgeden akın akın gelen bu tüccarların alım-satım süreci ticaretin gelişimine katkı sunmaktadır. Ebu'l-Fadl ed-Dımaşkî orta çağ İslam dünyasında üç farklı tüccar tipine atıfta bulunur. Bunlardan birisi Rakkâz'dır. İş veren veya kendisi için seyahat etmek suretiyle ticaret yapmaktadır.⁶¹ Endülüs'te genelde rakkâzlar vardı. Bu tüccarların seyahat etmesi çeşitli gereklilikleri beraberinde getirmiş olmalıdır. Yerleşik ihracatçılar malların taşınması için bu şahıslarla ortaklık kurmak durumundaydı. Öte yandan bu şahıslar da belli pazarlarda mal alım satımı için yerel tüccarlarla ilişkilerini sürdürmek zorundaydılar. Dolayısıyla farklı kültür, coğrafya, din ve mezheplerden tüccarlar bu coğrafyada bir ortaklık şuuru geliştirmişti ya da geliştirmek zorunda kalmıştı. Bu şuur uzun zaman ticari faaliyetlerin gelişmesinde zemin teşkil etti. Ayrıca fetihinden itibaren Endülüs'te kullanılan dinarın diğer İslam toprakları ile aynı cins olması⁶² ticari ilişkilerde bir birliktelik sağlıyordu. Bu etkenler Endülüs'ün de içinde yer aldığı Akdeniz dünyasında ticari canlılığı beraberinde getirmişti.

2. Endülüs Ticaretinin Gerileme Süreci

Endülüs Emevi Devletinin tarih sahnesinden çekilmesiyle 756-1031 Mülûk't-tavâif dönemi başladı 1031-1090. Merkezi otoriteye sahip bir devletin ardından ortaya çıkan siyasi otonomlar arası mücadeleler bu dönemin genel panoramasını oluşturur. Bu mücadeleler Kastilya-Leon ve Aragon krallıklarının etkilerini artırmalarına sebep oldu. Şöyle ki Eftâsiler, Abbâdîler, Zîrîler, Cevherîler, Hûdîler gibi devletçikler aralarında yaptıkları savaşlarda Hristiyanlardan yardım almaktan çekinmedi. Destekler sonucunda yenilen taraf hezimete uğrarken galip taraf yardım aldığı devletlere yüklü haraçlar ödeme mecburiyetinde kaldı. Bu ödemelerin vergi kanalıyla çiftçi, esnaf ve tüccara yük getirdiği aşikârdı. Aynı zaman diliminde Hristiyan krallıklara karşı çeşitli topraklar kaybedildi. Tüm bu kaotik yapısına rağmen bu dönemde ticari faaliyetlerde belirgin bir düşüş görülmez. Ortaya çıkan mahalli güç odakları her ne kadar birbirleriyle mücadele etseler de ticari bağları koparmamışlardı.⁶³ Belki de aralarındaki rekabet bu yapıları üretime mecbur bırakmıştı. Bu dönemde rekabet şehir merkezlerindeki ekonomik ve banyırlık faaliyetlerine de yansdı. Emirlikler merkezileştiği şehirleri⁶⁴ bayındır

⁶⁰ Ebü'l-Velîd Abdullâh b. Muhammed b. Yûsuf el-Kurtubî el-Ezdî İbnü'l-Faradî, *Târihü'l-ulemâ ve'r-ruvât li'l-ilm bi'l-Endelüs* (Tunus: Dâru'l Garbî'l-İslâmî, 2008), 1/215-215.

⁶¹ Ca'fer b. Ali ed-Dımaşkî, *el-İşâre ilâ mehâsini't-ticâre* (Beyrut: Dâru Sadır, 1999), 63-68.

⁶² Nümizmatik bulgular Endülüs'ün fethinden itibaren Emevîler döneminde tedavüle sokulan paraları kullandıklarını göstermektedir. Bu dinar ve dirhemler Abbasiler Devletinin kuruluşundan yaklaşık otuz sene öncesinde Endülüs coğrafyasında kullanılmaktaydı. Detaylı bilgi için bk: Alejandro Garcia Sanjuan, "Denying The Islamic Conquest of Iberia: A Historiographical Fraud", *Journal of Medieval Iberian Studies*, (2019), 316; Andrew Kurt, *Late Antique and Early Medieval Iberia: Minting, State, and Economy in the Visigothic Kingdom* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2020), 250.

⁶³ Mohammad Benaboud, "Economic Trends in Al-Andalus During The Period of The Tâ'ifah States (Fifth/Eleventh Century)", *Islamic Research Institute* 30 (1991), 220.

⁶⁴ Ebü'l-Hasen Nûrûddîn Ali b. Mûsâ b. Muhammed b. Abdilmelik İbn Sa'îd el Mağribî, *el-Muğrib fi hule'l-*

hale getirmek için yarıştılar. Endülüs'ün marka şehirleri bu faaliyetler sonucu taşradan göç alıyordu.⁶⁵ Bu durum tüccar, esnaf ve ulema sınıfı için şehirleri çekici hale getirdi. Öte yandan Emevi hanedanının sona erdiği bu dönemin başlangıcında halen tüccarlar bölgeye uğramaya devam ettiler. Suriye, Mısır, Kuzey Afrika bölgelerinden tüccarlar Endülüs pazarlarına geldiler.⁶⁶ Ticari muameleler için meliklerin kendi adlarına para bastırdıkları da ifade edilir.⁶⁷ Bu bilgiler ticari hayatın canlılığını tamamen yitirmediğine işaret ediyor. Fakat devletlerin merkezi otoriteden yoksun olduğu, Hristiyanlara bağlı kaldığı ve ekonomi politikaları geliştiremedikleri⁶⁸ unutulmamalıdır. Özetle bu dönem, ticari üretimin devam ettiği fakat ekonominin gerilediği bir yapıdadır. Bununla beraber ani düşüşler kaynaklara yansımıştır. Bu durumu, Endülüs Emevileri'nden kalma tekniklere, doğal zenginliklere, entegre toplumun korunmasına ve dönemin uzun sürmemesine bağlamak mümkündür. Bir diğer boyut ise ekonomik yapılarda meydana gelen değişimin siyasi yapılara kıyasla daha tedrici olmasından kaynaklanmaktadır.

Mülûkü't-tavâif döneminden sonra Endülüs'ün siyasi hayatına Murâbitlar yön vermişti. 478/1085 yılında Tuleytula'nın çevresindeki seksene yakın yerleşim birimiyle elden çıkması siyasi parçalanmışlığın neden olduğu önemli bir olaydır. Tuleytula'nın düşmesiyle Kastilya kuvvetleri diğer Endülüs şehirlerini tehdit eder duruma geldiler.⁶⁹ Bunun üzerine Abbâdî meliki Mu'temid, Murâbitlar'dan yardım istedi.⁷⁰ Yardıma karşılık veren Murâbitlar zaman içinde Endülüs'te kalıcı hale geldiler.⁷¹ Yûsûf b. Taşfîn'in bölgeye hâkim olmasıyla yeni bir süreç başlamıştı. Siyasi serüveni inişli çıkışlı olan Murâbitlar'ın ekonomisi ilk dönemde gelişme gösterdi. İlk olarak Yûsûf b. Taşfîn'in merkezi bir otorite kurması önemli bir adım oldu. Endülüslüler Hristiyan krallıklara verdikleri haraç yükünden kurtuldu. Dolayısıyla bu ödemenin muhatabı olan çiftçi ve tüccar sınıfı üzerinden bu baskı kalktı. Üretim bu

→

Mağrib (Kahire: Dâru'l-Maârif, 1978), 1/ 403; Ira M. Lapidus, *İslam Toplumları Tarihi Cilt: 1 Hazreti Muhammed'den 19. Yüzyıla*, çev. Yasin Aktay (İstanbul: İletişim Yayınları, 2002), 1/ 517.

⁶⁵ Mehmet Özdemir, *Endülüs* (Ankara: İsam Yayınları, 2020), 109.

⁶⁶ Constable, "Muslim Merchants", 765.

⁶⁷ Benaboud, "Economic Trends in Al-Andalus During The Period of The Tâ'ifah States (Fifth/Eleventh Century)", 226.

⁶⁸ Mehmet Özdemir, "Mülûkü't-tavâif", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yay., 2020), 31/552-555.

⁶⁹ Ebû'l Abbas Şehâbeddîn Ahmed b. Muhammed Makkarî, *Nefhu't-tib min gusni'l-Endelüsi'r-ratib ve zikru vezîrihâ Lisânnüddîn İbni'l-Hatib* thk. İhsan Abbas (Beyrut: Dâru Sadr, 1968), 4/ 361-365.

⁷⁰ Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah el-Kuzâi İbnü'l-Ebbâr, *el-Hulletü's-siyerâ* thk. Hüseyin Münis (Kahire: Dâru'l-Maârif, 1985), 2/ 54.

⁷¹ Kalıcı hale gelme sürecini kısaca aktarmak gerekmektedir. Yûsûf b. Taşfîn bölgeye ilk çıktığında emirliklerin de desteğini sağlayarak Kastilya kralı VI. Alfonso'ya karşı Büyük Zellâka zaferini kazanmıştı. Akabinde Mağrib'e dönen Yûsûf tekrardan bölgenin istila edildiği haberlerini aldı. İkinci kez bölgeye çıktı ve yardım etmek istediysen de emirliklerin birbiriyle olan çekişmesini müşahade edince tekrardan Mağrib'e döndü. Üçüncü çıkışından önce İmam Gazâlî ve İbn Ebû Rendeka'nın emirliklerin bölgeyi savunmaktan aciz olduğu yönündeki fetvasını aldı. Bu aşamadan sonra bölgeye çıkışı emirlikleri itaat altına alma yönünde oldu. Nitekim güçlü ordusuyla tek tek şehirleri ve bölgeleri ele geçirerek hakimiyetini sağladı. Bu tek bayrak altında toplama girişimlerinde Belensiye ve Sarakusta bölgelerinin Yûsûf b. Taşfîn'e boyun eğmediğini belirtmek gerekmektedir.

dönemde yeniden ivme kazandı. Tarımsal üretimin bolluğu sebebiyle ekin ekilmeyen zamanlar dahi meydana geldi.⁷² Yine aynı dönemde tüccardan alınan vergiler kaldırıldı.⁷³ Mağrib ile Endülüs arasında sıkı ticari ilişkiler kuruldu. Sudan ile ticari ilişkiler ivme kazanarak güçlendi.⁷⁴ Yeni paralar basıldı. Bu paraların uluslararası nitelik kazandığı, Konstantinapolis'te tedavüle sokulduğu⁷⁵ dikkate değer gelişmelerdir. Siyasi parçalanmışlığın sonlandırılması ekonominin tekrar gelişim trendine girmesini sağladı. Bu gelişmeler oldukça önemli olsa da bütüncül bakıldığında tedrici gerilemeleri engelleyemediği ifade edilebilir. 512/1118 yılında Sarakusta'nın birçok milletten haçlılarca fethedilmesi bir diğer kırılma noktasını oluşturur. Bu aşamadan sonra ardı ardına alınan darbeler Murâbitlar'ı Endülüs'ün kurtarıcısı olma imajından çıkardı. Hatta Endülüslüler Leon Krallığı ile haraç karşılığında Murâbitlar'ın İberya'dan çıkarılmasında mutabakata vardılar.⁷⁶ Endülüs'ü tekrardan kaosa sürükleyen bu olaylar zincirinin ekonomik tezahürlerini görmek mümkündür. Örneğin Müslümanlardan alınan şehirlerde yerel halkın elinden araziler alındı ve müsta'riblere pay edildi.⁷⁷ Dolayısıyla iskân politikasının uygulandığı anlaşılmaktadır. Bir diğer yönüyle üretim mekanizmaları Müslümanlar aleyhine el değiştirmektedir. Murâbitlar'ın son döneminde kaldırılan vergiler katlanarak tekrardan tüccar ve çiftçi sınıfının üstüne yüklenmeye başlamıştı.⁷⁸ Belki de daha kritik gelişmeler uluslararası ticaret sahasında yaşandı. XI. ve XII. yüzyıl Endülüs ve Akdeniz ticari hayatında meydana gelen değişimler ayrıca önemlidir. XII. yüzyılın başlarında Haçlı Seferlerine olumlu karşılık veren İtalyan şehir devletleri, Müslüman İspanya'nın deniz hakimiyetini sınırlandırmıştı. Bu yıllarda Latin gemileri Akdeniz'de sayıca fazla hale gelmişti.⁷⁹ Ticari mübadeleleri gerçekleştiren vasıtalarda değişmişti. XI. yüzyılın sonlarına kadar Akdeniz'de Müslüman gemileriyle yapılan mübadele giderek artan ölçüde Batılı gemilerle yapılır hale gelmişti.⁸⁰ Bir diğer gerileme alanı ise farklı bölgelerden tüccarların XI. Yüzyılın sonlarına doğru Endü-

⁷² Ebü'l-Hasen Alî b. Abdillâh b. Ahmed b. Ömer İbn Ebî Zer el-Fâsî, *Enîsü'l-mutrib bi ravdi'l-kırtas fi ahhâri mulûkü'l-Mağrib târihu medinetü Fâs* (Rabat: Mektebetu'l-Mansur, 1972), 102.

⁷³ İbn Ebî Zer el-Fâsî, *Enîsü'l-mutrib*, 128-129.

⁷⁴ İbn Ebî Zer el-Fâsî, *Enîsü'l-mutrib*, 129.

⁷⁵ İsmail Yiğit, "Murâbitlar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (TDV Yay., 2020), 31/152-155.

⁷⁶ Kennedy, *Muslim Spain*, 187.

⁷⁷ Jaime Vicens Vives, *An Economic History of Spain* (New Jersey: Princeton University Press, 1969), 159. Bu noktada bir parantez açmak gerekirse, Müsta'riblerin Endülüs Emevîleri döneminde yeme, içme, giyim, kuşam gibi konularda Araplara benzeme durumunda oldukları hatta Kuzey bölgelerinden kendi istekleriyle gelip bu kültürel entegrasyona giriştikleri ifade edilir. Siyasi hâkimiyetin bu durumda etkisi muhakkaktır. Murâbitlar dönemine geldiğinde ise durum oldukça farklıdır. Bu dönemde Müsta'ribler Hristiyan krallıklarla anlaşmalar yapmış, Müslümanlara zaman zaman içeriden tehdit oluşturmuşlardır. Nitekim İbn Rüşd fetvasıyla bu dönemde Kuzey Afrika'ya tehcir edildikleri bilinmektedir. Dolayısıyla Endülüs toplumunda ortaklık şuurunun aşamalar halinde kaybolmaya başladığı anlaşılmaktadır. Bu durumun ticari konsensüsün gerekliliklerinden olan tüccar ortaklığına yansımalarının olduğu ifade edilebilir.

⁷⁸ Kennedy, *Muslim Spain*, 187.

⁷⁹ Archibald R. Lewis - Timothy J. Runyan, *European Naval and Maritime History 300-1500* (Bloomington: Indiana University Press, 1990), 51.

⁸⁰ Genç, *Osmanlı İmparatorluğu*, 209.

lüs'e olan ticari seyahatlerinin azalmasıdır. Terâcim kaynaklarında bu tüccarlara yapılan atıflar bu zamandan sonra azalma trendi gösterir.⁸¹ Kısacası Mülûkû't-tavâif ve Murâbitlar dönemi inişli çıkışlı bir serencama sahipti. Bu durum ekonomik gelişmelere de yansdı. Güçlü sultanların görevde olduğu süreçte ekonominin seyri gelişim gösterirken, siyasi bunalım zamanlarında gerileme trendi içerisindedi.

3. Reconquista Etkisiyle Endülüs Ticaretinin İçe Kapanma Süreci

Muvahhidler, XII.-XIII. yüzyıllarda Endülüs topraklarında hüküm sürmüş bir Berberî hanedanıdır 1130-1269. Bu yüzyıllar siyasi, ekonomik, sosyal ve dini hareketlerin yoğunlaşp kaosa yol açtığı bir dönemdi. Reconquista hareketi hızla ilerlemekteydi. Endülüs, Leon-Kastilya, Portekiz ve Aragon krallıkları tarafından kuşatılmıştı. Ayrıca Haçlı Seferleri de hız kesmeden devam etmekteydi. Hem Endülüs içinde hem de Akdeniz ticaretinde arabulucular, yollar ve tüccarlar değişim göstermekteydi. Bu süreçte yaşanan siyasi olayların Endülüs ekonomisine etkisi yıkıcıydı. Endülüs Müslümanları yarımadaya ayak bastıkları ilk andan itibaren kıta devletleri ile mücadele vermişti. XII. Yüzyıl başladığında ise karşılarında Papa destekli bir ittifak oluşmuştu. Her şeyden önce bir kıta ile bir devletin mücadelesinde olanakların eşit olmayacağı unutulmamalıdır. Kıtanın insan gücü, hükmettiği toprakların genişliği, verimi ve askeri şartları Endülüs'e nispetle oldukça iyi durumdaydı. Ayrıca Endülüs içi siyasi mücadeleler Hristiyan dünyasının güçlenmesine olanak tanıyordu. İkâb Savaşı'nda 609/1212 Endülüs Müslümanlarının yaşadığı hezimet⁸² bu mücadelenin kırılma noktalarındandır. Endülüs ile Hristiyan krallıklar mücadelesinde kıtaya güç kazandıran bir diğer etken ise Mağrib ve Tunus içinde meydana gelen siyasi buhranlardı. Bu bölgelerde ortaya çıkan birçok isyan Endülüs'ü savunmasız hale getirmişti. Kuzey Afrika'da iç isyanlar, taht mücadeleleri, halifelik iddiaları zaman zaman ortaya çıkmıştı. Bu durumda Endülüs'te bulunan Muvahhidler Kuzey Afrika'ya geçiş yapıyordu. Onların yarımadadan çıkışı Endülüs'ü düşmanlarıyla baş başa bırakıyordu. Bu siyasi sorunların ekonomiye etkisi

⁸¹ Constable, "Muslim Merchants", 765.

⁸² Bu savaşa kadar ilerleyen süreçte İbn Tümert'in (524/1130) devleti kurmaya ömrü yetmemiş asıl kurucu Abdülmümin el-Kûmî olmuştur. Abdülmümin Hristiyan krallıkları yok etmeye yönelik büyük bir ordu kurmuştu. Bu faaliyet Büyük Endülüs Harekâtı olarak da isimlendirilmektedir. Fakat hükümdarın ani ölümüyle gerçekleşmesi mümkün olmadı. Yûsuf el-Mansur zamanında (1184-1199) devletin siyasi hakimiyeti tesis edilmişti. El-Mansur Hristiyan devletlere gözdağı verme amacıyla onların topraklarına seferler düzenlemişti. Bu seferler sonucunda İspanyol krallıklar adeta kendi kabuğuna çekilmiş ve tepki veremez hale gelmişlerdi. Fakat bu süreçte kalıcı kazanımlar elde edilmediğini vurgulamak gerekmektedir. Nitekim Muhammed Nâsır Lidîmillâh döneminde (1199-1213) İkâb Savaşı gerçekleşti. Bu savaşın yenilgi ile sonuçlanmasında Kal'atü'r-Rebah kalesi komutanı İbn Kadîs'in Muvahhidler tarafından katli önem arz etmektedir. Akabinde Muvahhidlerin Endülüslülere ihtiyaçlarının olmadığını ilanı yenilginin bir diğer sebebinin oluşturmaktadır. Dolayısıyla bu gelişmeler Endülüs içi unsurun yeniden ayrılmaya başladıklarına işaret etmektedir. Detaylı bilgi için bk: Özdemir, *Endülüs*, 136-139.

yadsınamazdı. Mesela Yûsûf el-Muntasır'ın iktidara geçtiğinde ata ödemesinin ke-silmeyeceğini vurgulaması ekonomik problemlerin arttığının bir ifadesidir 610/1213.⁸³ Siyasi gerileme sonucu Endülüs ekonomisi aşamalar halinde kendi kabuğuna çekildi.

627/1230 yılında III. Ferdinand Kastilya ve Leon krallıklarını hükmü altında birleştirmişti. Aragon topraklarının başında da hırslı ve genç kral I. Jaime vardı.⁸⁴ İki hükümdar da Endülüs'ün en büyük istilacılarından olarak kabul edilmektedir. Organize ettikleri istilalar sonucunda İşbîliye, Ceyyan, Kurtuba, Mürsiye, Belensiye gibi şehirler ele geçirildi.⁸⁵ 646/1249 yılına gelindiğinde Müslümanlar sadece Gırnata bölgesine sıkışıp kalmıştı. Bu durumda birçok şehir aşamalar halinde Endülüs'ün elinden çıkmıştı. İstilalar şehir ve kırsal ekonomisini derinden etkilemişti. Hristiyan güçleri kırsala yönelik akınlarında hayvanları ve çeşitli mal stoklarını da kaçırmışlardı. İleri gelenler ve orta sınıf ailelerin büyük bir kısmı Mağrib'e göç etmeye başladı.⁸⁶ 661/1263 yılında Hristiyanlar tarafından ele geçirilen kentlerde isyanlar patlak verdi. Özellikle Mürsiye ve Tuleytula'da yaşanan olaylar bu noktada önem arz eder. Bu isyanları bastıran Hristiyan yönetim, Müslümanları zorunlu göçe tabi tuttu.⁸⁷ Onlardan geriye kalan arazileri ise askerler arasında paylaştırdı.⁸⁸ Bu askeri ikta döneminin başlangıcı anlamına gelmekteydi. Öte yandan İşbîliye'nin ele geçirilmesi sırasında Müslüman askerlerin yerine şehirdeki tacir ve esnaflardan oluşan birliğin karşı koyma çabası⁸⁹ tüccar sınıfının karşı karşıya olduğu varoluşsal problemleri göstermektedir. Dolayısıyla şehirlerin düşüşü tüccar ve çiftçi sınıfının mağduriyetine yol açtı. Onların alelacele tehciri ve yerlerine askerlerin üretime tevdi edilmesi sadece Müslümanları değil tüm Endülüs coğrafyasını etkilemiş olmalıdır. Toprak kayıpları bunlarla sınırlı kalmadı. Portekiz Tavira bölgesine kadar gelip Akdeniz'e açılmaya başladı.⁹⁰ 627/1235 yılında Cezâiruşşarkıyye'nin (Balear adaları) haçlı destekli Aragon kralınca fethedilmesi Katalanların Akdeniz'e açılması anlamına gelmekteydi.⁹¹ Orta çağda Akdeniz'e açılmak ile ticari faaliyetler arasında sıkı bir ilişki olduğu bilinen bir husustur.

Bu kısma kadar Endülüs'ün ülke içi ticaret ve üretiminde yaşanan düşüşler ele alındı. Toprak kayıplarının etkisiyle tarımsal üretim son derece sınırlı hale geldi. Fakat belki de daha önemli bir düşüş uluslararası ticarete yaşandı. Bu düşüşün önemli bir sebebi ise Haçlı Seferleriyle Akdeniz ticaretinde yaşanan dönüşümdür.

⁸³ Ebû Muhammed Muhyiddîn Abdülvâhid Merraküşî, *el-Mu'cib fî telhîsi ahbârî'l-Mağrib* (Kahire: Matbûatu's-Sekâfeti bi'l Kahire, 1949), 325.

⁸⁴ Kennedy, *Muslim Spain*, 257.

⁸⁵ O'Callaghan, *A History of Medieval Spain*, 345; Lütfî Şeyban, *Reconquista: Endülüs'te Müslüman-Hristiyan İlişkileri* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2003), 206.

⁸⁶ Kennedy, *Muslim Spain*, 267-268.

⁸⁷ Vives, *An Economic History*, 162-163.

⁸⁸ Andre Clot, *Müslüman İspanya 8-15. Yüzyıllar*, çev. Güllü Yıldız (İstanbul: Timaş Yayınları, 2021), 302.

⁸⁹ Kennedy, *Muslim Spain*, 263.

⁹⁰ Vives, *An Economic History*, 156.

⁹¹ Özdemir, *Endülüs*, 140.

Braudel, Haçlı Seferleriyle Akdeniz'in ticari mekanlarının ele geçirildiğini ve Müslümanların bu durumu ancak iki asır sonra kavrayabildiğini vurgular.⁹² Haçlı Seferleri Avrupalıları dini siyasi hedeflerine ulaştıramadı ancak ekonomilerinin canlanmasına yol açtı. Doğu-batı ticareti canlandı.⁹³ Fakat doğu-batı ticari ekseninde roller değişime uğradı. Endülüs'ün bu anlamda aşamalar halinde ticaret sahnesinden koptuğu görülür. Bu süreci ana hatlarıyla ele almak hem Endülüs'ün uluslararası ticaretinin çöküşünü hem de Akdeniz bölgesinin yeni ticari hayatını ortaya çıkaracaktır. Papanın çağrısıyla başlayan Haçlı Seferleri'nde doğuya ait zenginlikleri ele geçirme motivasyonu canlı tutulmuştu. Bu amaçla bazı bölgelere koloniler kurdular. Bu kolonilerin etkisiyle Hristiyanlar deniz gücünü geliştirerek, Akdeniz ticaret yolları üzerinde bir tekel elde ettiler. Ayrıca papa çeşitli devletleri de bu seferlere desteğe çağırdı. Bu davete icabet edip Akdeniz ticaretini dönüştüren devletlerden birisi İtalya'dır. Gemicilik sektörünü geliştirmeleri sonucunda İtalya ile Kuzey Afrika arasında yeni rotalar ortaya çıkmaya başladı.⁹⁴ Sudan altınları da artık Endülüs'ten temin edilmiyordu. Çünkü Akdeniz tüccarları Muvahhid hükümdarlığının yıkılmasıyla beraber doğrudan Kuzey Afrika limanlarından altını elde etmeye başlamıştı.⁹⁵ Bu durum Endülüs'ün Akdeniz'de sahip olduğu rolleri kaybetmesine işaret ediyor. Şöyle ki uzun yıllar boyunca Kuzey Afrika, Endülüs aracılığıyla mallarını transfer etmekteydi. Endülüs, Batı ile Kuzey Afrika arasında bir arabulucuydu. Yeni rotaların keşfi Endülüs'ün bu ticari ilişkide devre dışı kaldığının işaretidir. Artık Kuzey Afrika ve İtalya arasında doğrudan ticari münasebetler kurulmaktaydı. Bir diğer boyutuyla İtalyan şehir devletlerinden Venedik, Suriye ve Mısır ticaretine yoğunlaşırken Cenova, Kuzey Afrika'yı kendisi için bir ticari üs haline getirdi hatta ilerleyen süreçte sömürgeleştirme yoluna gitti.⁹⁶ İtalyan şehirleri Batı Avrupa'dan Filistin'e giden ve fethedilen şehirlerde ticaret kolonileri kuran Haçlılar için istasyon görevini üstlendi.⁹⁷ Sonuç olarak, XIII. yüzyılda Endülüs limanları, doğu ve batı İslam dünyası ile kuzey ve güney Akdeniz pazarları arasında seyahat eden malların dağıtım noktaları olmaktan çıktı.⁹⁸

Bölgelerin Hristiyanlarca ele geçirilmesi tüccarların ve ticaret mallarının değişimine etki etti. Önceden Müslüman tüccarların sattığı safran ve kimyon artık Hristiyan tacirler tarafından satılır hale geldi. XIII. yüzyılın ortalarına gelindiğinde, çoğu Müslüman tüccarın Güney İspanya'nın pazarlarını terk ettiği ve ticari ilgilerini ekonomik açıdan daha umut verici olan Kuzey Afrika, Doğu Akdeniz ve Hint Ok-

⁹² Fernand Braudel, *Uygurlukların Grameri*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay (Ankara: İmge Kitabevi, 1996), 82.

⁹³ Sezgin Güçlüay, "Avrupa ile Türk-İslâm Dünyası Arasında Hayat Damarı olan Ticaret Yolları (IX-XIV. Yüzyıllar)", *Tarih ve Medeniyetler Dergisi* 3 (ts.), 1436.

⁹⁴ Henri Pirenne, *Ortaçağ Kentleri*, çev. Şadan Karadeniz (İstanbul: İletişim Yayınları, 1994), 74.

⁹⁵ Olivia Remie Constable, *Trade and Traders in Muslim Spain: The commercial realignment of the Iberian peninsula 900-1500* (New York: Cambridge University Press, 1994), 212-213.

⁹⁶ Aziz S. Atiya, *Crusade Commerce and Culture* (Bloomington: Indiana University Press, 1962), 171; Bernard Lewis, *Çatışan Kültürler*, çev. Nurettin Elhüseyni (İstanbul: Profil Kitap, 2021), 8.

⁹⁷ Vives, *An Economic History*, 167.

⁹⁸ Constable, "Muslim Merchants", 768.

yanusu limanlarına gittiği⁹⁹ dikkate değer bir gelişmedir. Bu durum Kastilya ve İtalya tüccarlarının bölgeyi vasallaştırması ile ilintili olabilir. Endülüs ticaretinde Müslüman tüccarlara yapılan atıflar yine aynı dönemde azalma trendi gösterir. İberya'nın ticareti bu anlamda yeni bir tüccar grubunun eline geçmişti. Müslüman tacirlerin bölgede etkisinin düşüşü sadece bu olaylarla sınırlı değildir. XII.-XIII. yüzyıldan kalma Kastilya ve Aragon fueroları¹⁰⁰ Müslüman tüccarların bölgeye gelip ticaret yapmasına izin verse de aynı dönemde Batı Akdeniz'in büyük bir kısmında Hristiyan gemicilerin devriye gezdiği ve Kastilya ile Aragon krallıklarının, kendi bölgelerinde faaliyet gösteren Hristiyan tüccarlara özel tavizler verdiği bilinmektedir.¹⁰¹ Dolayısıyla siyasi gücünü perçinleyen krallıklar kendi tüccar sınıfını oluşturup desteklerken diğer grupları sindirme yoluna gitmişlerdir.

Endülüs'ün uluslararası sistemden kopuşunun bir tezahürü de ticaret mallarında meydana gelen değişimlerde ortaya çıkar. XIII. Yüzyıla gelindiğinde İber ticaretinde mallar değişime uğradı. Tekrar vurgulamak gerekirse, ipek üretimi keskin bir düşüş yaşadı. Bu düşüşün yarattığı boşluğu ise Kastilya'da üretilen yün doldurdu.¹⁰² İpek Endülüs'ün marjinal katkısı yüksek ürünlerindendi. Merinos yününün ise daha çok Kastilyalılar tarafından üretildiği bilinmektedir. Ayrıca demir, şarap ve Müslüman kölelerin ticareti yoğunlaştı. Hristiyan köle satışı artık yasaklanmıştı. Zeytinyağı ticaretinde Endülüs halen bir ihracatçı olmasına rağmen İtalyanlar bu işe girmişlerdi.¹⁰³ XIII. Yüzyıl başlarında ticari ürünlerde yaşanan değişim Hristiyan tüccarların tekelleştiklerinin bir başka tezahürüdür. Dolayısıyla ticari mallarda meydana gelen değişimin sebebi tüccar profilinde yaşanan dönüşümde aranmalıdır.

Endülüs'ün XIII. yüzyılda uluslararası sistemden kopuşu tüm ticari faaliyetlerin tamamen bittiği anlamına gelmemektedir. XIV. Yüzyıla gelindiğinde halen Mâleka'da incir, nar ve çanak çömlek üretimi yapıldığı ve hatta bu ürünlerin uluslararası bir şöret kazandığı ifade edilir. Hatta bu incir sebebiyle gemiler limana yanaşmaktaydı.¹⁰⁴ Bu incir Mısır, Şam, Irak hatta Hindistan'a kadar satılırdı.¹⁰⁵ Ayrıca tarımsal üretiminde kısıtlı olsa da devam ettiği belirtilir.¹⁰⁶ Devam eden süreçte Morisko olarak adlandırılan Endülüslü Müslümanlar toplumun ekonomik hayatında yer almışlardır. Gerek iş gücü, nakliye gibi alanlarda gerekse tarımsal ve ticari faaliyetlerde kendilerine alan açabilmişlerdir. Gökalp bu konu hakkında Müslü-

⁹⁹ Constable, "Muslim Merchants", 769.

¹⁰⁰ Yerel veya bölgesel olarak yayınlanan bir yasa derlemesidir. Tanımlanmış bir sınıf veya gruba yönelik çıkarılır.

¹⁰¹ Constable, "Muslim Merchants", 766-767.

¹⁰² Constable, *Trade and Traders*, 216.

¹⁰³ Constable, *Trade and Traders*, 212-213.

¹⁰⁴ Ebu Abdullah Şemseddin Muhammed b. Abdullah İbn Battûta, *Tuhfetü'n-nüzzâr fi garâ'ibi'l-emsâr ve acâ'ibi'l-esfâr* (Beyrut: Dâru Hayâi'l-Ulûm, 1987), 682.

¹⁰⁵ Himyerî, *Ravzü'l-mi'târ*, 517.

¹⁰⁶ Melikü'l-Müeyyed İmâdüddîn İsmâîl b. Alî b. Mahmûd el-Eyyûbi Ebû'l-Fidâ, *Takvîmü'l-büldân* (Beyrut: Dâru Sadır, ts.), 159.

man tüccar sınıfının faaliyetlerini incelemiş ve onların İspanyol asıllılardan daha vizyoner faaliyetler sürdürdüğü sonucuna ulaşmıştır.¹⁰⁷ Dolayısıyla Endülüs'ün önemli üretim noktaları Müslümanların elinden çıktıysa da ticari hareketlilik bir süre daha devam etmiştir.

Sonuç

Devletler arası siyasi ilişkiler ticari hayatın gelişiminde belirleyici bir role sahiptir. Endülüs ticari hayatının gelişimi de siyasi yapılarla olan ilişkileri nedeniyle inişli çıkışlı bir görünüm arz etmektedir. Bu bağlamda X. ve XIII. yüzyıllar arası ticari hayat önemli değişimler geçirmiştir. Endülüs Emevilerinin toprağı canlandırma, sulama sistemlerini geniş alanlara yayma, convivencia düşüncesiyle her millet ve dinden insanı ticari zeminde buluşturma eksenli mâli politikaları onları zamanlarının ötesine taşıdı. Ayrıca X.-XI. Yüzyıllarda Bağdat'ın, Mısır'ın, Kuzey Afrika'nın ekonomik canlılığı İslam ortak pazarının oluşmasını sağladı. Nitekim Endülüs tüccarları bu coğrafyalarda kendilerine ve mallarına yer bulabildi. Bu etkiler, Mülûkü't-tavâif döneminde rasyonel ekonomik sistemler olmamasına rağmen ekonominin ani çöküşünü engelledi. Fakat emirliklerin asgari müştereklerde buluşmaması ve birbirleri ile girdiği siyasi mücadeleler bölgeyi hemen her anlamda örseledi. Hristiyan devletlerle birbirlerine karşı yapılan ittifaklar ve bunun için ödenen haraçlar tüm coğrafyayı ekonomik gerilemeye iten sebeplerden biriydi. Ayrıca bu zafiyetler Reconquista hareketinin ivme kazanmasına sebep oldu. Tule-tula'nın kaybedilmesiyle son bulan bu dönem hem siyasi hem ekonomik trendin düşüşünü ifade etmekteydi. Murâbitların Endülüs'e geçişiyle Kuzey Afrika ile Endülüs'ün kaderi birleşti. Bu durum ekonomik gelişmelere kimi noktalara ivme kazandırdığı gibi olumsuz etkileri de olmuştur. Güçlü sultanların iş başında olduğu dönemlerde ekonominin ivme kazanması dikkat çekicidir. Vergilerin kaldırılması, Mağrib ve Sudan ile kurulan ekonomik ortaklıklar oldukça önemlidir. Fakat ilerleyen süreçte Kuzey Afrika'da meydana gelen isyanların Endülüs'ü etkilemesi, vergilerin katlanarak tekrardan yasalaştırılması ve siyasi başarısızlıklar bu devletlerin mâli vizyonlarında süreklilik olgusunun kaybolmasına yol açtı. Endülüs halkı ile bu devletler zamanla birbirlerine karşı saf tutmaya başladılar. Bu iç çekişmeler bir yandan bölgeyi zayıflattı diğer yandan haçlı ittifaklarının Akdeniz hâkimiyetine ivme kazandırdı. Leon-Kastilya, Aragon ve Portekiz ittifaklarının Endülüs'te işgal ettiği şehirlerde çiftçi, esnaf ve tüccarları zorunlu göçe tabi tutması onların Endülüs dışında başka bölgelere gitmesine yol açtı. Balear adaları, Cebel-i Târık, gibi jeostratejik bölgelerin kaybedilmesi, Endülüs'ün Akdeniz bağlantılarının kopmaya başladığını ifade etmekteydi. Ayrıca İtalyanların Kuzey Afrika ve Mısır bölgesini tekele alma yönünde çabaları İslam dünyasının ticari bağlarının kopmasıyla -en

¹⁰⁷ Hüseyin Gökalp, *Sosyo-Kültürel ve Dini Açılardan Moriskoların Tarihi* YL. Tezi (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, 2010), 42-44.

azından azalmasıyla- sonuçlandı. Tüm bu durumların sonucunda Endülüs'ün ticari hayatta aktif bir rol oynama vasfı kaybolmaya yüz tuttu. XIII. yüzyıl boyunca bu süreç devam etti. Dolayısıyla Akdeniz ticareti coğrafi keşifler öncesinde Haçlıların tekeline girmeye başlamıştı. Bu noktaya kadar ki süreçte Endülüs ekonomisinin çöküş serüvenini Mülûkû't-tavâif dönemine kadar götürmek mümkündür. Fakat gerek ekonomik yapılarda meydana gelen değişimlerin zorlu ve yavaş olması, gerekse Endülüs'ün siyasi gücü zaman zaman tekrar elde etmesi bu çöküşün gün yüzüne çıkmasına engel olmuştur.

Funding / Finansman: This research received no external funding. / Bu araştırma herhangi bir dış fon almamıştır.

Conflicts of Interest / Çıkar Çatışması: The author declare no conflict of interest. / Yazar, herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan eder.

Kaynakça

- Atçeken, İsmail Hakki. "Endülüs Fâtihlerinden Mûsâ b. Nusayr'ın Akibeti". *Milel ve Nihal İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi* 12/1 (2015), 9.
- Atiya, Aziz S. *Crusade Commerce and Culture*. Bloomington: Indiana University Press, 1962.
- Benaboud, Mohammad. "Economic Trends in Al-Andalus During The Period of The Tâ'ifah States (Fifth/Eleventh Century)". *Islamic Research Institute* 30 (1991), 213-240.
- Braudel, Fernand. *Tarih Üzerine Yazılar*. çev. Mehmet Ali Kılıçbay. Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2020.
- Braudel, Fernand. *Uygurlukların Grameri*. çev. Mehmet Ali Kılıçbay. Ankara: İmge Kitabevi, 1996.
- Burke, Peter. *Annales Okulu: Fransız Tarih Devrimi*. çev. Mehmet Küçük. İstanbul: Doğu Batı Yayınları, 2014.
- Clot, Andre. *Müslüman İspanya 8-15. Yüzyıllar*. çev. Güllü Yıldız. İstanbul: Timaş Yayınları, 2021.
- Constable, Olivia Remie. "Muslim Merchants in Andalusi International Trade". *The Legacy of Muslim Spain*. ed. Salma Khadra Jayyusi. Leiden: Brill, 1992.
- Constable, Olivia Remie. *Trade and Traders in Muslim Spain: The commercial realignment of the Iberian peninsula 900-1500*. New York: Cambridge University Press, 1994.
- Curtin, Philip D. *Cross-Cultural Trade in World History*. New York: Cambridge University Press, 1984.
- Dadan, Ali. "Tarihte İslam Dünyasını Hedef Alan Viking Saldırıları". *İSTEM* 25 (2016), 111-124.
- Dımaşkî, Ca'fer b. Ali ed-. *el-İşâre ilâ mehâsini't-ticâre*. Beyrut: Dâru Sadır, 1999.
- Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. Abdillâh b. İdrîs eş-Şerîf es-Sebtî es-Sıkillî el-İdrîsî. *Nûzhetü'l-müşâtâk fî ihtirâki'l-afâk*. Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Diniyye, 2002.
- Ebü'l-Fidâ, Melikü'l-Müeyyed İmâdüddîn İsmâîl b. Alî b. Mahmûd el-Eyyûbî. *Takvîmü'l-büldân*. Beyrut: Dâru Sadır, ts.
- Genç, Mehmet. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2009.
- Goff, Jacques Le. *Tarihi Dönemlere Ayırmak Şart mı?* İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2020.
- Goitein, S. D. *A Mediterranean Society*. Los Angeles: California University Press, 1983.
- Gökalp, Hüseyin. *Sosyo-Kültürel ve Dini Açılardan Moriskoların Tarihi*. YL. Tezi Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, 2010.
- Güçlüay, Sezgin. "Avrupa ile Türk-İslâm Dünyası Arasında Hayat Damarı olan Ticaret Yolları

- (IX-XIV. Yüzyıllar)". *Tarih ve Medeniyetler Dergisi* 3 (ts.), 1429-1436.
- Hacci, Abdurrahman Ali. *Endülüs Tarihi İslami Fetihden Gırnata'nın Düşüşüne Kadar (711-1492)*. çev. Kadir Kinar. İstanbul: İlk Harf Yayınevi, 2017.
- Himyerî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. Abdillâh b. Abdilmün'im es-Sanhâcî. *Ravzû'l-mi'târ fî haberî'l-aktâr*. Beyrut: Mektebetu Lübnan, 1975.
- Hitti, Philip K. *Siyasal ve Kültürel İslam Tarihi*. çev. Salih Tuğ. İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1989.
- İbn Battûta, Ebu Abdullah Şemseddin Muhammed b Abdullah. *Tuhfetü'n-nüzzâr fî garâ'ibi'l-emsâr ve acâ'ibi'l-esfâr*. Beyrut: Dâru Hayâi'l-Ulûm, 1987.
- İbn Ebî Zer el-Fâsî, Ebû'l-Hasen Alî b. Abdillâh b. Ahmed b. Ömer. *Ensü'l-mutrib bi ravdi'l-kurtas fî ahbâri mulûkü'l-Mağrib târihu medinetü Fâs*. Rabat: Mektebetu'l-Mansur, 1972.
- İbn Havkal, Ebû'l-Kâsım Muhammed b. Havkal el-Bağdadî. *Sûretü'l-arz*. Beyrut: Dâru Mektebeti'l- Hayât, 1996.
- İbn Hurdâzbih, Ebû'l-Kâsım Ubeydullah b. Abdullah. *el-Mesâlik ve'l-memâlik*. Leiden: E.J. Brill, 1889.
- İbn Sa'îd el Mağribî, Ebû'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Mûsâ b. Muhammed b. Abdilmelik. *el-Muğrib fî hule'l-Mağrib*. 2 Cilt. Kahire: Dâru'l-Maârif, 1978.
- İbnü'l-Ebbâr, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah el-Kuzâî. *el-Hulletü's-siyerâ*. 2 Cilt. Kahire: Dâru'l-Maârif, 1985.
- İbnü'l-Faradî, Ebû'l-Velîd Abdullâh b. Muhammed b. Yûsuf el-Kurtubî el-Ezdî. *Târihü'l-ulemâ ve'r-ruvât li'l-ilm bi'l-Endelüs*. Tunus: Dâru'l Garbi'l-İslamî, 2008.
- İstahrî, Ebû İshâk İbrâhîm b. Muhammed el-Fârisî. *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik*. Leiden: Brill, 1967.
- Kennedy, Hugh. *Muslim Spain and Portugal: A Political History of al-Andalus*. New York: Routledge, 2014.
- Kurt, Andrew. *Late Antique and Early Medieval Iberia: Minting, State, and Economy in the Visigothic Kingdom*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2020.
- Lapidus, Ira M. *İslam Toplumları Tarihi Cilt: 1 Hazreti Muhammed'den 19. Yüzyıla*. çev. Yasin Aktay. İstanbul: İletişim Yayınları, 1., 2002.
- Lewis, Archibald R. - Runyan, Timothy J. *European Naval and Maritime History 300-1500*. Bloomington: Indiana University Press, 1990.
- Lewis, Bernard. *Çatışan Kültürler*. çev. Nurettin Elhüseyni. İstanbul: Profil Kitap, 2021.
- Lynn Hunt. *Küresel Çağda Tarih Yazmak*. çev. Erdem Kayserilioğlu. İstanbul: Küre Yayınları, 2. Basım, 2021.
- Makdisî, Ebû Abdullah Muhammed b Ahmed. *Ahsenü't-tekâsîm fî ma'rifeti'l-ekâlîm*. Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1992.
- Makkarî, Ebû'l Abbas Şehâbeddîn Ahmed b. Muhammed. *Nefhu't-tîb min gusni'l-Endelüsi'r-ratîb ve zikru vezîrihâ Lisânniddîn İbni'l-Hatîb*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru Sadr, 1968.
- Merraküşî, Ebû Muhammed Muhyiddîn Abdülvâhid. *el-Mu'cib fî telhîsi ahbâri'l-Mağrib*. Kahire: Matbûatu's-Sekâfeti bi'l Kahire, 1949.
- O'Callaghan, Joseph F. *A History of Medieval Spain*. Ithaca: Cornell University Press, 1983.
- Özdemir, Mehmet. *Endülüs*. Ankara: İsam Yayınları, 2020.
- Özdemir, Mehmet. "Muvahhidler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 31. Ankara: TDV Yay., 2020.
- Özdemir, Mehmet. "Mülûkü't-tavâif". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/552-555. Ankara: TDV Yay., 2020.
- Pirenne, Henri. *Ortaçağ Kentleri*. çev. Şadan Karadeniz. İstanbul: İletişim Yayınları, 1994.
- Sanjuan, Alejandro Garcia. "Denying The Islamic Conquest of Iberia: A Historiographical Fraud". *Journal of Medieval Iberian Studies*.
- Şeyban, Lütfi. *Reconquista: Endülüs'te Müslüman-Hıristiyan İlişkileri*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2003.
- Tosh, John. *Tarihin Peşinde*. çev. Arıkan, Özden. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt, 6. Basım, 2013.
- Vaughan, Lindsey Marie. "Convivencia: Christians, Jews and Muslims in Medieval Spain".

Tennessee Research and Creative Exchange.

Vives, Jaime Vicens. *An Economic History of Spain*. New Jersey: Princeton University Press, 1969.

Watt, Montgomery. *The Influence of Islam on Medieval Europe*. Edinburgh: Edinburgh University Press, ts.

Watt, Montgomery - Cachia, Pierre. *A History of Islamic Spain*. New York: Routledge, 2017.

Yıldız, Hakkı Dursun. "Abdurrahman III". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. C. 1. İstanbul: TDV Yay., 1988.

Yiğit, İsmail. "Murâbitlar". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 31. TDV Yay., 2020.